

Кизикин с изображением скифа

Резюме

Целью статьи является характеристика кизикского статера из клада, найденного в Одесской области. Описанная автором монета датируется 400—330 гг. и представляет большой интерес. Как показывает стилистический анализ, изображение на ее лицевой стороне не находит аналогий в греческой монетной типологии V—IV ст. до н. э., а также в других образцах античной торевтики этого времени.

Судя по этническим признакам, на статере изображена голова скифа, в чем убеждает сравнение с широко известными памятниками, посвященными скифской тематике (например, с вазами из Куль-Обского и Воронежского курганов). В статье отмечена также идеализированная трактовка образа скифа на кизикской монете.

Н. М. КРАВЧЕНКО

Пам'ятки черняхівської культури на Пороссі

Могильник і поселення черняхівської культури в с. Завадівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області (р. Рось) досліджувалися у 1959 р. * Роботи мали розвідувальний характер і були невеликі за обсягом. Проте матеріали, одержані під час розкопок і шурфовки зазначених об'єктів, потребують повної публікації насамперед тому, що останнім часом (особливо в зв'язку з черняхівською конференцією, проведеною у Львові) помітно підвищився інтерес до проблеми зв'язку і взаємовідносин черняхівської культури з культурами Повіслення й Волині¹. Завадівський комплекс може розглядатися як джерело для вивчення цього питання.

У Завадівці в південно-східній частині села на схилах обох берегів невеликої річки (Завадівка I, Завадівка II) були обстежені залишки двох поселень. Зібраний тут матеріал становить типово черняхівський комплекс: фрагменти гончарних сіроглиняних посудин з лощеною і шерехатою поверхнею, уламки римських амфор, печина, кістки свійських тварин. В безпосередній близькості до цих поселень розташований могильник черняхівської культури, де були проведені невеликі розкопки (рис. 1).

На північ від зазначених місцезнаходжень, в урочищі Вовчий, було обстежено ще одне черняхівське поселення (Завадівка IV, рис. 2), на якому під час шурфовки виявлене гончарське горно, майже повністю збережене. З шару походить значний керамічний матеріал, а також кілька предметів побутового і господарського вжитку. На особливу увагу заслуговує знахідка великої болванки, так званого козла, що утворився в результаті незакінченого процесу плавки заліза сиродутним способом.

Поселення Завадівка I, II розташовані в звичайних для черняхівських пам'яток топографічних умовах, на пологих схилах балки. Підйомний матеріал трапляється протягом 1,5 км вздовж балки. Скрізь на площі поселення під час оранки виступають рожеві плями обпаленої глиняної обмазки. Шурф, закладений на одному з таких виходів, дав

* Розкопки провадилися в районі сіл Завадівка — Черепин експедицією Інституту археології АН УРСР (керівник М. Ю. Брайчевський). Завадівський комплекс пам'яток досліджувався автором.

¹ Проблеми изучения черняховской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 121, 1970.

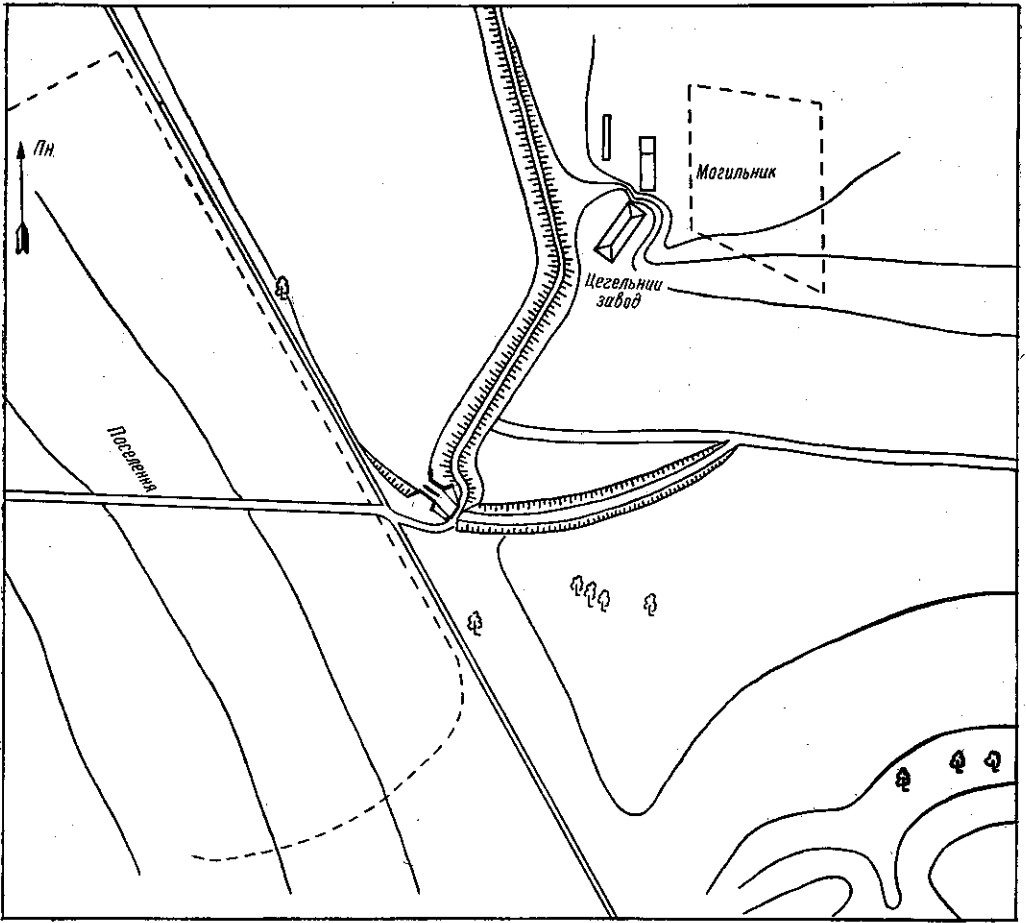

Рис. 1. Загальний план могильника та поселень в с. Завадівка.

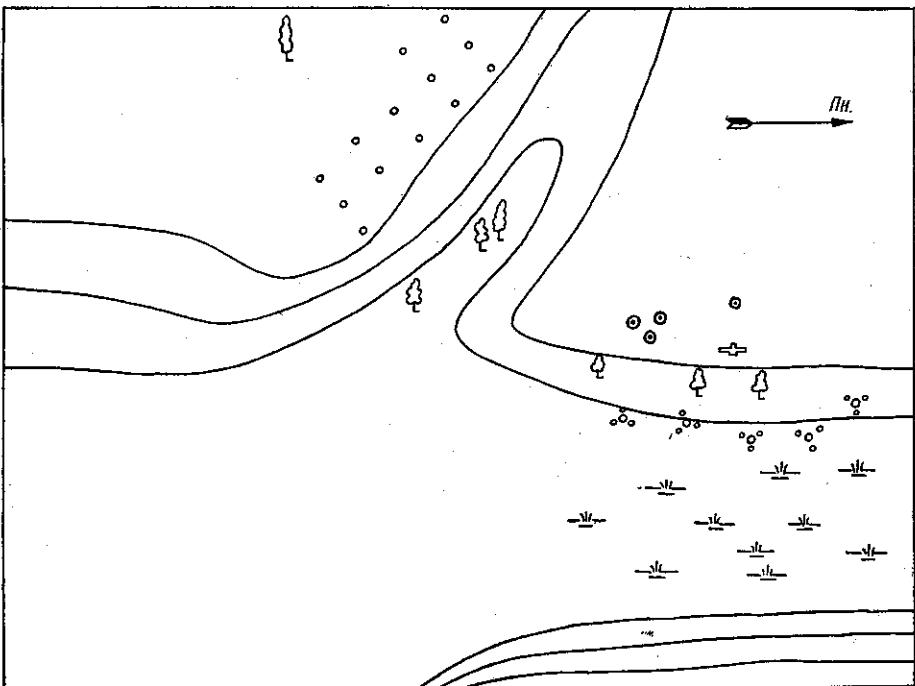

Рис. 2. Загальний план поселення в урочищі Вовчий.

змогу відкрити горно (рис. 3, 1, 2; 4). Верхня його частина (склепіння), виявлена на глибині 0,25 м від сучасної поверхні, була трохи пошкоджена, внаслідок чого утворився отвір розміром 0,8 м. Горно являло собою споруду двоярусної конструкції, внутрішня частина якої мала перегородку з люфтами для надходження теплого повітря. Нижня частина, заглиблена в землю, використовувалася як топка і мала вихід у спеціально вириту біля горна яму. Посуд випалювався у верхній частині. Не виключено, що склепіння горна було зруйноване частково ще

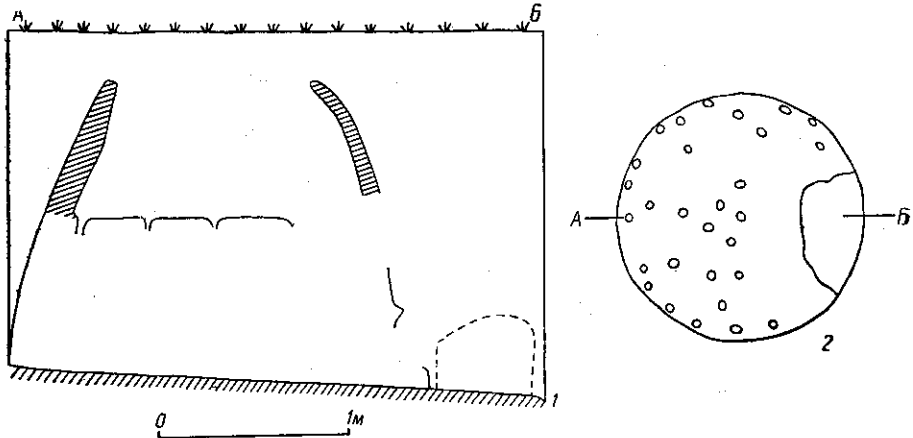

Рис. 3. Гончарне горно. Розріз (1) і план перегородки з люфтами (2).

в давнину, під час виймання готової продукції. Мабуть, цим пояснюється і наявність великого отвору в північній частині верхнього ярусу. Розміри споруди такі: висота наземної частини — 1 м; діаметр перегородки з люфтами — 1,30 м; діаметр нижньої частини — 2 м.

Після зовнішнього обстеження і розчистки горн законсервовано. Необхідно зазначити, що за характером ця споруда є типовою для пам'яток широкої території лісостепової смуги між Віслою (Іголом, Тропішев), Дунаєм (Грінга, Ілеана) та Дніпром.

Шар в районі знаходження горна був значною мірою насичений залишками кераміки, кісток тварин (деякі з них обпалені); трапились і окремі речі. В керамічному комплексі переважав посуд з шерехатою поверхнею (88% загальної кількості знахідок), що треба вважати досить характерним для культурного шару поселень. Фрагменти лощеного посуду нечисленні й належать головним чином мискам та глекам (рис. 5, 1—3, 5, 7, 10—16). Ліпна кераміка представлена кількома фрагментами (рис. 5, 17, 18), серед яких особливу увагу привертає верхня частина посудини з характерним загнутим до середини краєм. Вся поверхня прикрашена нігтьовими вдавленнями. Аналогічний посуд є типовим для керамічних комплексів пшеворської культури (Верхня і Середня Вісла). До цього часу найбільш східною пам'яткою з такою самою керамікою вважалось пражівське поселення (Волинь).

М. О. Тиханова розглядає наявність нігтьових вдавлень як характерну рису пшеворського посуду і, підкреслюючи специфіку пам'яток Подніпров'я, пише, що останній не типовий для цієї території². Але тепер кількість ліпної кераміки такого типу з району Середньої Наддніпряни значно збільшилась. Матеріали завадівського могильника свідчать, що його керамічний комплекс, крім описаного фрагмента, доповнюється іншими типами ліпного посуду північно-західного походження. Звичайно, можна зауважити, що все це лише окремі факти. Але

² М. А. Тиханова. Локальные варианты черняховской культуры.— СА, № 4, 1957, стор. 175, 183.

не слід забувати про невелику кількість матеріалу, одержаного під час розвідок.

Серед інших знахідок слід назвати уламок арбалетної фібули (рис. 5, 4), кістяний стил (рис. 5, 8), кістяну трубочку (рис. 5, 9), уламки пряслиця (рис. 5, 6). Ці вироби типові для поселення другої чверті I тисячоліття н. е. Північно-Західної і Східної Європи.

Попередні роботи в урочищі Вовчий показали, що тут одне з найбільших за розмірами черняхівських поселень Середньої Наддніпрянщини.

Рис. 4. Гончарне горно під час розкопок.

Воно, як свідчать здобуті матеріали, було місцем ремісничого виробництва. Про значення і обсяг останнього поки що — до проведення більш ґрунтовних досліджень — можна лише здогадуватися. Проте, безперечно, це був якийсь ремісничий центр з комплексним виробництвом — керамічним і металургійним. Дослідження поселення вважаємо одним з найважливіших завдань у вивченні внутрішньої соціально-економічної структури черняхівського суспільства.

Могильник знаходився в південно-східній частині села поряд з поселенням Завадівка I. Топографічні умови звичайні — південні схили підвищення. Площа, на якій були виявлені поховання, частково зруйнована під час земляних робіт по спорудженню дамби³. На ділянці, що збереглася, є значні перекопи воєнного часу та господарські ями, залишені власниками садиби, яка існувала тут до останніх років. Розкопана невелика площа (176 м²), де відкрито чотири поховання і зафіксовано місцеположення ще трьох, зруйнованих перекопами.

Поховання 1 (рис. 6, 6). Трупопокладення (глибина — 0,25 м; чорноземний шар). Кістяк належить дитині. Над ним простежено насип світлого суглинка, поверх якого знайдено дві посудинки: миску, повернуту догори дном, і горщик, трохи заглиблений денцем у насип. Кістяк лежав у витягнутій позі, на спині. Збереглася лише частина кісток черепа, рук, ніг. Інші, очевидно, зотліли. Контури ями не виявлені.

Інвентар: 1) гончарна миска сірого кольору, лощена, прикрашена вертикальними зрізами по згину тулуба (рис. 6, 7); 2) горщик гончарний, темно-сірого кольору з шерехатою поверхнею (рис. 6, 8).

Поховання 2 (рис. 7, 1). Трупопокладення (глибина 0,50 м; гумусований суглинок). Яму діаметром 0,80 м, овальну в плані, заповнювала купка кальцинованих кісток, вуглинок, уламків повторно обпаленої кераміки і речей. У верхній частині заповнення щільно один до одного лежали фрагменти кількох посудин. В розрізі над поховальною ямою виявлено невисокий насип (0,50 м) з світлої глини. Після реставрації вдалося встановити, що до складу комплексу входять: 1) гончарна миска (ваза) з трьома ручками, сірого кольору, лощена (рис. 6, 5); 2) миска гончарна, сірого кольору, лощена (рис. 7, 10); 3) гончарна миска,

³ Тоді й було відкрито могильник. Див. Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры. — МИА, № 82, 1960, стор. 58.

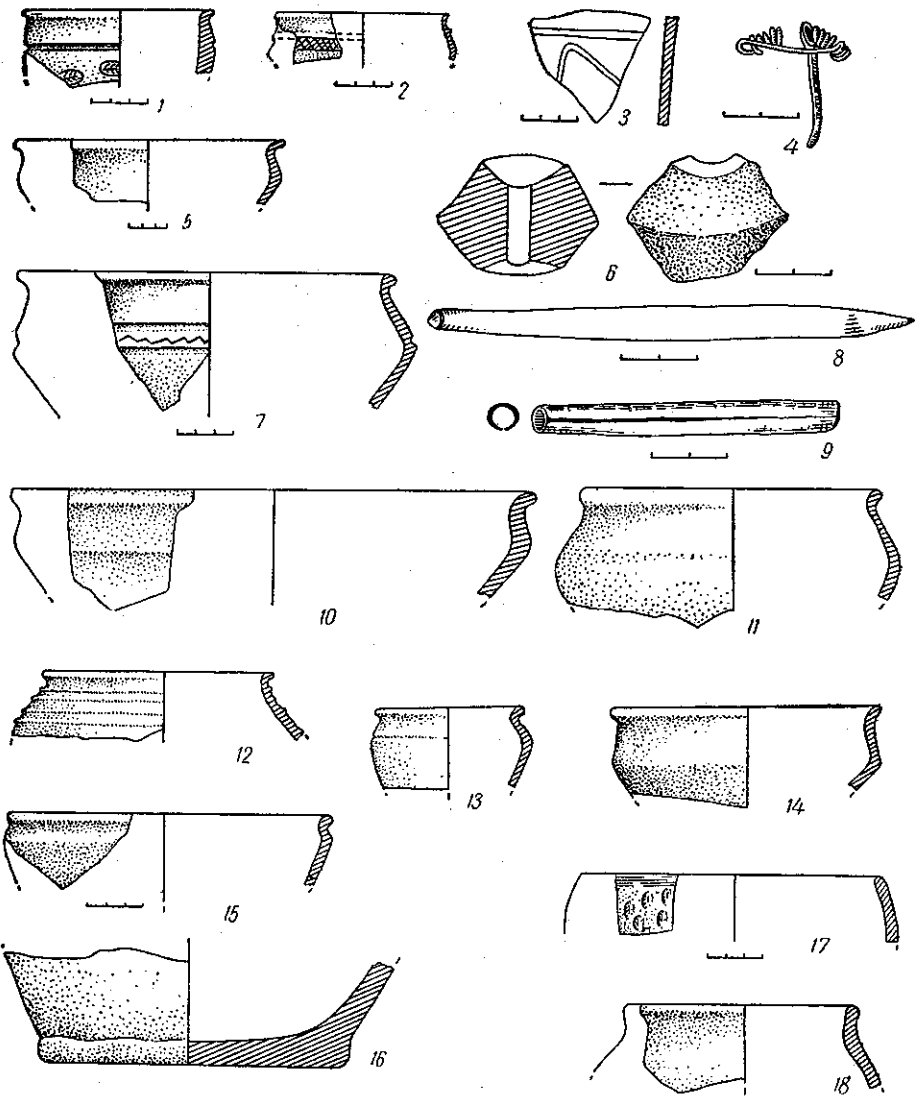

Рис. 5. Знахідки з шару поселення в урочищі Вовчий:

1—3, 5, 7, 10, 11—16 — фрагменти гончарної кераміки; 4 — уламок бронзової фібули; 6 — фрагмент глиняного пряслиця; 8 — кістяний стиль; 9 — кістяна трубочка; 17, 18 — фрагменти ліпних посудин.

сіро-брунатного кольору, лощена (рис. 6, 2, 4); 4) гончарний глечик темно-сірого кольору, з шерехатою поверхнею (рис. 7, 6); 5) мініатюрна гончарна посудинка, сірого кольору, з орнаментом у вигляді косих насічок по шийці (рис. 7, 7); 6) ліпний горщик з «комбінованою» поверхнею (середня частина шерехата, верхня й нижня — лощені), з двома вушками-відростками (рис. 7, 8); 7) гончарні посудини, фрагменти, сірого кольору, з шерехатою поверхнею (рис. 6, 1, 3); 8) миска (ваза) з трьома ручками, сірого кольору (рис. 7, 11); 9) бронзова голка з вушком (рис. 7, 4); 10) бронзова пряжка з овальною ребристою дужкою та плоским, загнутим на вільному кінці язичком (рис. 7, 3); 11) фрагмент кістяного гребінця; 12) фрагменти келиха з прозорого безкольорового скла, з прорізним орнаментом у вигляді горизонтальних смуг під вінцями (рис. 7, 5); 13) бронзова платівка (рис. 7, 2).

Поховання 3. Трупопалення (зруйноване пізнішою ямою). Знайдено невелику кількість дрібних уламків черняхівської кераміки та кальцинованих кісток.

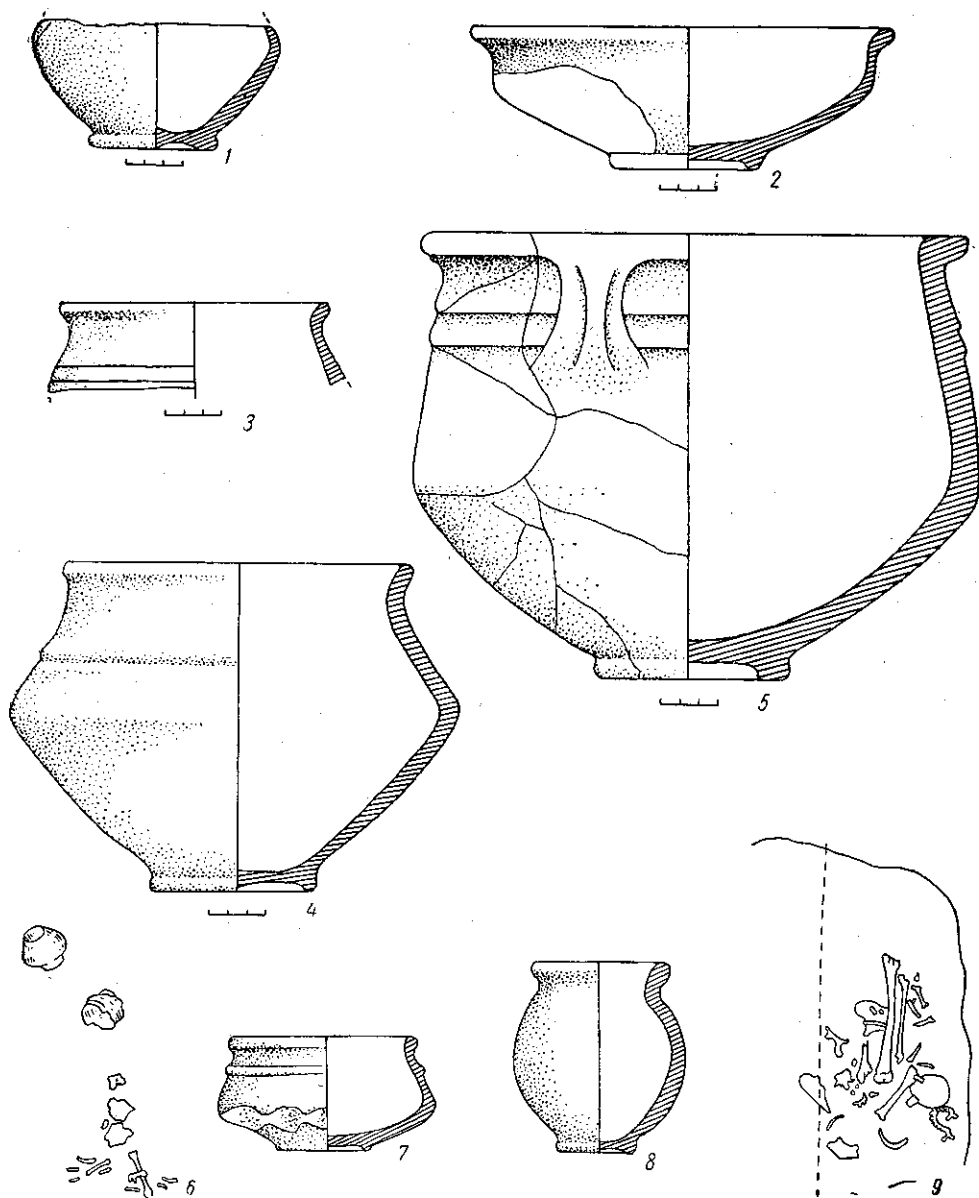

Рис. 6. Плани поховань і гончарна кераміка:

1-5 — гончарна кераміка з поховання № 2; 6 — план поховання № 1; 7, 8 — гончарні посудини поховання № 1; 9 — план зруйнованого поховання № 4.

Поховання 4. Трупопокладення (глибина 1 м; зруйноване пізнішою ямою). Кістки дорослої людини складені до купи. У верхній частині заповнення ями виявлено кілька уламків черняхівського посуду (рис. 6, 9).

Поховання 5 (рис. 8, 1). Трупоспалення (глибина 0,50 м; гумусований суглинок). В майже круглій у плані ямі (діаметр — 0,80 м) виявлені залишки трупоспалення: кальциновані кістки, вуглинки, уламки кераміки і речей обпалені на вогнищі. Кістки лежали купкою на дні, у верхній частині щільно укладені керамічні фрагменти немовби перекривали яму. Після її зачистки на дні виявлено ще п'ять конічних ямок, виритих під кутом до площини дна (рис. 8, 1). Розріз над похованням показав наявність невисокого насипу з світлої глини. Фрагменти кера-

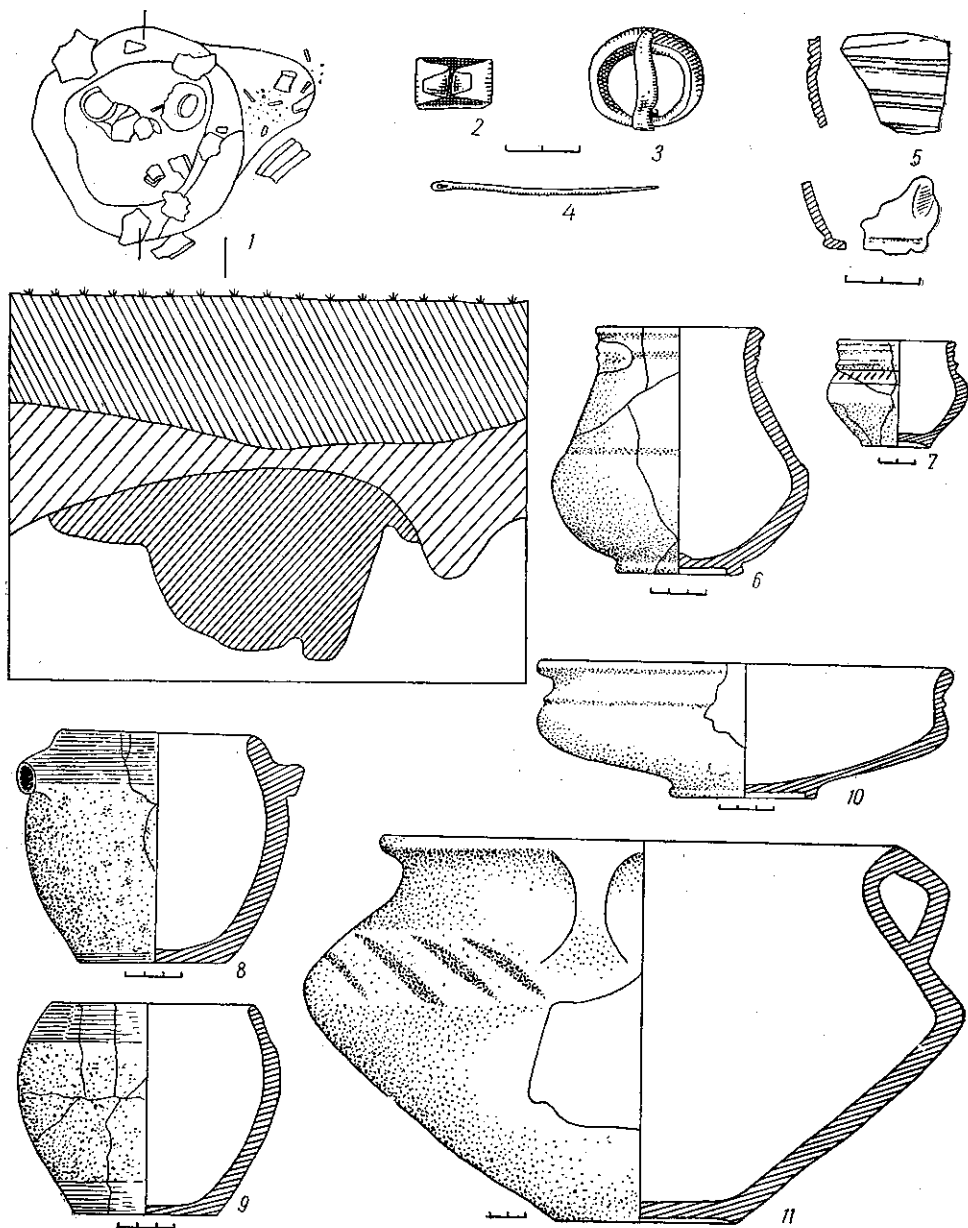

Рис. 7. Поховання № 2. План і знахідки:

1 — план поховання № 2; 2 — бронзова платівка (поясна); 3 — бронзова пряжка; 4 — бронзова голка; 5 — фрагменти скляної посудини; 6, 7, 10, 11 — гончарні посудини; 8, 9 — ліпні посудини.

міки, як встановлено після реставрації, належали семи посудинам. Інвентар: 1) гончарна миска (ваза) брунатного кольору, лощена (рис. 8, 10); 2) гончарна миска сірого кольору, лощена, прикрашена по плічках пальцевими вдавленнями (рис. 8, 8); 3) гончарна миска брунатного кольору, з лощеною поверхнею (рис. 8, 7, 9); 4) лощений гончарний глечик брунатного кольору (рис. 8, 5); 5) гончарний горщик сірого кольору з шерехатою поверхнею (рис. 8, 4); 6) мініатюрна лощена гончарна посудинка брунатного кольору (рис. 8, 6); 7) бронзова пряжка з залізним стрижнем, реберчатою дужкою і язичком, трохи загнутим на вільному кінці (рис. 8, 3); 8) залізний наконечник стріли з втулкою

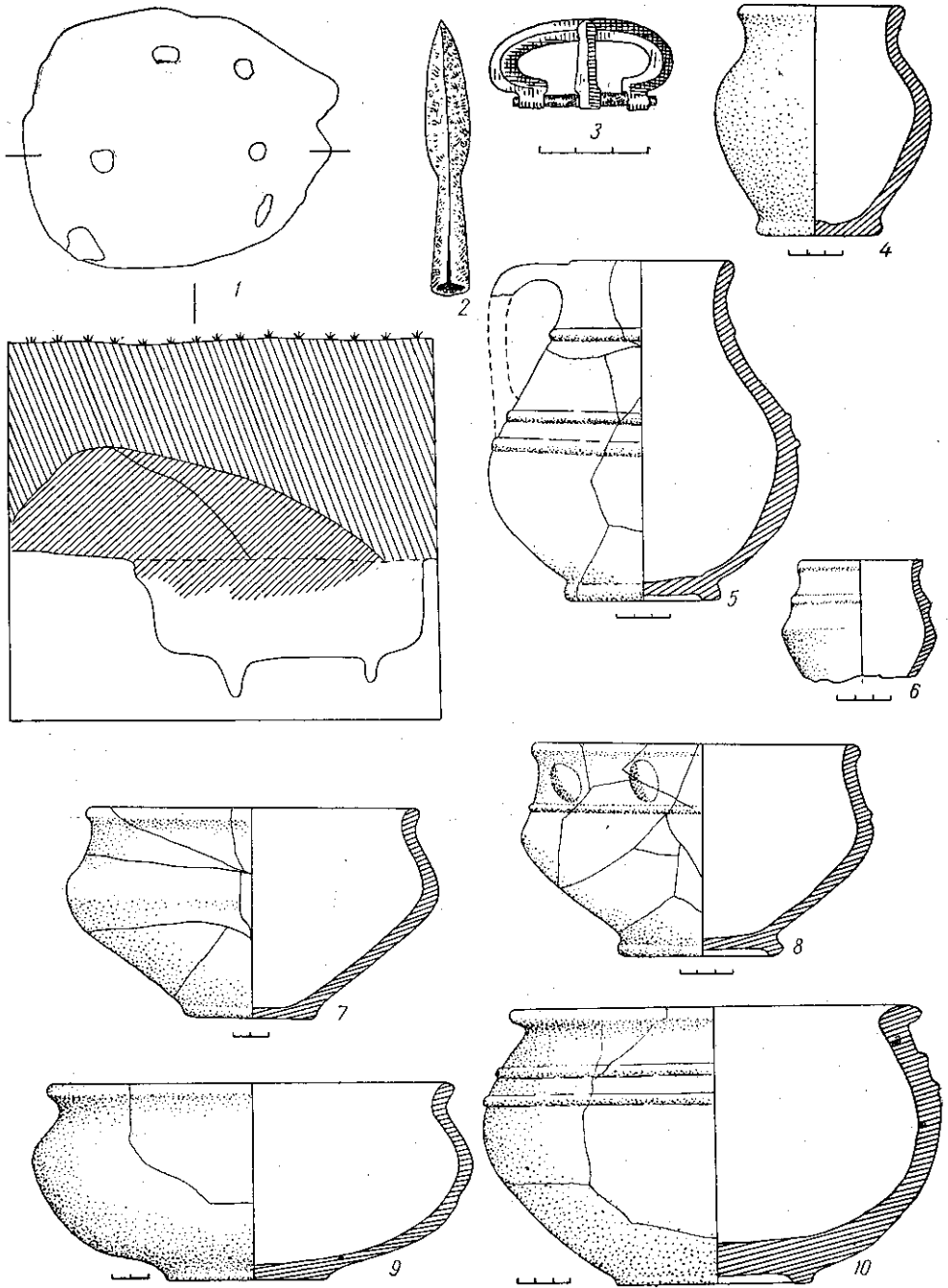

Рис. 8. Поховання № 5 і знахідки з нього:

1 — план ями з заглибленнями для стовпів і розріз по лінії А—А; 2 — залізний спис; 3 — бронзова пряжка; 4—10 — гончарні посудини.

(рис. 8, 2); 9) аналогічний наконечник стріли, трохи пошкоджений; 10) залізний ніж (уламок) великого розміру.

Поховання на завадівському могильнику виступають у звичайному для черняхівських могильників сполученні: трупопокладення і трупоспалення. Правда, єдине незруйноване трупопокладення відрізняється малопоширеним поховальним обрядом (посуд — приношення — постав-

лений поза могильною ямою), а також влаштуванням поховання (наявність насипу). Можливо, інвентар, виявлений над ним, пов'язаний із звичаєм поминальної тризни і за характером наближується до обряду трупоспалень. Риси останнього, насамперед наявність розбитого і повторно обпаленого посуду, свідчать про типологічну подібність цих поховань до трупоспалення пшеворської культури⁴.

Слід зазначити, що одне з трупоспалень (2) за характером інвентаря належить жінці, а друге (5) — чоловіку-воїну. Відкриті в Завадівці трупоспалення досить поширені серед поховальних пам'яток черняхівської культури і виявлені на різних територіях — західних (Волинь, Поділля), південних (Надпоріжжя), а тепер — і в Пороссі.

Порівнюючи обряд трупоспалень з пшеворським, необхідно звернути увагу на не випадковий характер такого явища. Йдеться про знайдений тут посуд і деякі речі, що мають північно-західні аналогії. Передусім, це дві ліпні посудини — горщики з комбінованою поверхнею. Про значення таких знахідок в черняхівських пам'ятках мова в літературі ведеється давно. Визнавалося, що за походженням ця кераміка повинна бути повісьленською⁵. В останні роки в нашій літературі все виразніше диференціюються особливості різних груп пшеворської культури; відокремлюються південні — пшеворські — пам'ятки і північні — оксивські. В зв'язку з цим взято під сумнів можливість пов'язувати зазначену групу кераміки саме з пшеворською групою⁶. Не можна відкидати й того, що такі форми були поширені в римську добу на Ельбі і в римських військових таборах, але найближчі аналогії завадівським горщикам є в багатьох пам'ятках саме пшеворської культури (Вимислов, Млодзіков та ін.)⁷.

Подібний посуд відомий зараз для ряду черняхівських пам'яток. До цього кола кераміки слід віднести й фрагмент ліпної посудини з нігтьовими вдавленнями, знайдений на поселенні Вовчий.

Бронзові пряжки також підтверджують ці зв'язки: обидва екземпляри належать до західноєвропейських типів, поширених в пам'ятках III—IV ст. н. е., в тому числі й пшеворських.

Особливу увагу привертають наконечники стріл. Дослідники відзначають, що для поховань оксивської групи знахідки зброї не характерні. Єдине можливе порівняння — з похованнями пшеворської культури, в яких зброя, зокрема саме такі наконечники стріл, досить численні. За типом описані наконечники можна датувати III—IV ст. н. е.⁹

Наведена дата обгрунтовується і наявністю скляного келиха на піддоні, з шліфованими овалами, що належить до III—IV ст.¹⁰ До того самого часу можна віднести і тонкостінну мисочку з орнаментом у вигляді пальцьових вдавлень, який наслідують орнаментацию скляних посудин III—IV ст.¹¹

Таким чином, весь комплекс розкритої частини завадівського могильника дає підставу датувати його III—IV ст. н. е.

⁴ T. Pietka Dąbrowska. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Domoradzyn, p. Lowicz.— Wiadomości archeologiczne, t. XXI, z. 3—4, стр. 225; J. Okulicz. Ciałopalne groby z okresu rzymskiego w miejscowości Suchowola p. Pałęczne.— Wiadomości archeologiczne, t. XXVI, z. 3—4, 1959—1960, стр. 235; Z. Szydłowski. Ciałopalne cmentarzysko rzymskie w Zakrzowie, pow. Krąpkowice.— Materiały Starożytności, t. X, стр. 219.

⁵ М. А. Тиханова. Локальные варианты..., стр. 192.

⁶ М. А. Тиханова. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры.— КСИА АН СССР, вып. 121, стр. 90.

⁷ St. Jasnosz. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Sadolin pow. Ostrów.— Wiadomości archeologiczne, t. XVII, стр. 156, рис. 8, 2, 4, 17.

⁸ A. Kiełtńska, T. Dąbrowska. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spycymierz, p. Turek.— Materiały Starożytności, t. IX, стр. 208, tabl. VIII, 26.

⁹ Там же, табл. XIV, 22.

¹⁰ Э. А. Симонович. Стеклянная посуда середины I тыс. н. э. с Нижнего Днепра.— КСИА АН СССР, вып. 69, 1957, стр. 24, рис. 5, 1.

¹¹ A. Kisa. Das Glas im Altertum. Leipzig, 1908, стр. 785.

Особливості поховального обряду, характер ліпного посуду й деякі риси гончарного (X-видні ручки на вазах тощо) свідчать про значний вплив пшеворської культури. Вірогідно, що населення, яке залишило пам'ятки в с. Завадівка, за походженням було північно-західним. На Поліссі воно злилося з місцевим населенням, але зберегло деякі особливості в матеріальній культурі й звичаях.

Н. М. КРАВЧЕНКО

Памятники черняховской культуры в Поросье

Резюме

В статье публикуются материалы раскопок черняховских памятников — поселения и могильника, исследованных в с. Завадовка Корсунь-Шевченковского района Черкасской области.

На поселении открыт гончарный горн двухъярусной конструкции, на могильнике раскопано пять погребений: трупосожженных и труположений. В инвентаре — гончарные и лепные сосуды, бронзовые предметы, предметы вооружения.

Памятники датируются III—IV вв. н. э. В обряде погребения и в составе инвентаря наблюдается сильное влияние пшеворской культуры.